

Rüstəmli Aytac Mehman qızı¹²**TÜRKOLOJİ TƏDQİQATLAR VƏ FƏRHAD ZEYNALOV**

Türkoloji linqvistikanın tarixi və türk dillərinin müqayisəli tədqiqi və ya hər cür müqayisəlilik, başqa bir ifadə ilə türk müqayisəli linqvistikanın yaranması böyük türkoloq alim Mahmud Qaşqarının adı ilə bağlıdır. Türkologiya və türkoloji dilçilik elmi Mahmud Qaşqarının müəllifi olduğu “Divanü-lügət-it türk” adlı əsəri ilə dünya filoloji elminə təqdim edilmişdir. “Divanü-lügət-it türk” əsəri 1072-ci ildə yazılmışdır. Qeyd olunmuş məlumata görə, əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmışdır. Adı qeyd olunan əsərdə türkcə sözlər ərəb dilinin fonetik qaydalarına görə düzülmüşdür. Onların mənalari müvafiq dil örnəkləri, o sıradan müxtəlif türk dialekt və şivələrində mövcud olan folklor nümunələri əsasında açıqlanmışdır.

Linqvistika elmi də daha çox ədəbi-bədii dil bazasında, ərəb dilinin dialektləri əsasında müqayisə edilərək tədqiq olunurdu. Türkoloq Mahmud Kaşğari də məhz bu metoda əsaslanmışdır. O, “Divanü-lügət-it türk” əsərini dönəmin türk ədəbi dilləri və dialektlərinin materialları əsasında müqayisəli-tarixi metodla yazmışdır. Türkologiyada müqayisəli-metodun banisi məhz o sayılır. Bu metodun elmi istiqamələri isə XIX əsrdən etibarən müəyyən edilmişdir.

XI-XVIII əsrlərdə türkoloji dilçilikdə istifadə olunan tədqiqatlar daha çox müqayisəli-tutuşdurmalı və təsviri filoloji-dilçilik metodlarına əsaslanırdı. Türkologiyada müqayisəli və müqayisəli-tarixi dilçilik tədqiqatlarının aparılması və lüğətlərinin hazırlanması Mahmud Qaşqarlıdan sonra, demək olar ki, bir də XIX əsrin ortalarından sonra Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yenidən başlanılmışdır. Alman mənsubiyyətli rus türkoloqu Vilhelm Radlov (05. 01. 1837-1918) 1858-ci ildə Rusiyaya gəlmişdir. O, bir il Sankt-Peterburqda rus dilini öyrəndikdən sonra Barnaula getmişdir. V. Radlov, əvvəlcə Sibirdə, Altayda, Orta Asiyada və çarlıq Rusiyasının digər bölgələrində sonra bütövlükdə onların dillərinin canlı danışıq şəkillərini öyrənmişdir. O, həmin materiallar əsasında 1866-1907-ci illərdə “Türklərin şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri”, 1888-1911-ci illərdə “Türk dialektlərinin lüğət təcrübəsi” və digər çox tanınmış əsərlərini isə yaradıcılığının son dövründə yazıb tamamlamışdır (Radloff 1999: 9-18). Türk ədəbi dilləri və dialektlərinin müqayisəli və müqayisəli-tarixi istiqamətlərdə tədqiqi həm Rusiyada, həm də Qərbi Avropa ölkələrində getdikcə artmışdır. Türk dilləri həm bir-biri ilə, həm də qohum olmayan əcnəbi dillərlə müqayisəli olunaraq tədqiq edilmişdir. (Radloff 1882).

Tədqiqatlarını türk ədəbi dilləri və dialektlərinin materialları əsasında aparan rus türkoloqu P. M. Melioranskinin (1894; 1897) əsərləri ilə isə türkologiyada XIX əsrin axırlarında bir elmi istiqamət olaraq formalaşmışdır. XX əsrdə və ya Sovet İttifaqı zamanında isə müqayisəli və müqayisəli-tarixi linqvistika istiqamətində təsviri-normativ xarakterli dilçilik araşdırmalarının aparılmasında üç əsas elmi-praktik yön müəyyənlanmışdır: 1. Türk dillərinin müqayisəli-təsviri dialektoloji tədqiqatlarının aparılması və atlaslarının hazırlanması; 2. Türk dillərinin etimoloji lüğətinin və ya lüğətlərinin tərtib olunması; 3. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasının yazılması və türkologiyanın əsaslarının müəyyənləşdirilməsi.

Türkoloji dilçilik mərkəzlərində türk ədəbi dillərinin tarixi, çağdaş durumu, dialektoloji xüsusiyyətləri və qrammatikası sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Bunlar XI-XVIII əsrlərdə türk ədəbi dillərinə dair ərəb dilçiliyi ənənələrinə görə hazırlanmış lüğətlər və digər linqvistik əsərlər haqqında yuxarıda qısaca olaraq bəhs edilmişdir.

Bununla yanaşı, Avrasiya türklərinin dillərinin arealına əsaslanan məşhur tədqiqat əsərləri də yazılmışdır (Гаджиева 1975; 1979). Sovet İttifaqı dönəmində çoxcildli “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”nin (1974; 1978; 1980; 1989; 1997; 2000; 2003) yazılması işi gedirdi. Avropa ölkələrində və Türkiyədə türk dillərinin bircildli etimologiya lüğətləri geniş vüsət almışdır (Clauson 1972; Eren 1999). XIX əsrin axırlarından başlayaraq, türkologiyada vurğulanan bir iş olaraq “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) adlı əsaslı əsər - dərslik işiq üzü görmüşdür. Həmin kitabın 4-cü cildində pra- və prototürkdə, işlənmiş 1000 sözün təhlili aparılmışdır. 5-ci cildə türk dillərinin daxili quruluşu müqayisəli-tarixi linqvistik istiqamət ilə bərabər, eyni zamanda dil səviyyələri və vahidlərinin dilçilik arealı səviyyəsində tədqiqləri istiqamətində də həm fonetik, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə əsasən təqdim edilmişdir.

Vahid türk dilinin dilçilik əsaslarının müəyyən edilməsinə bağlı olaraq, hələ Sovet İttifaqı zamanında başlanan, qədim və yeni türk ədəbi dilləri və dialektlərinin bütününi əks edən təsviri-tarixi və sosioloj linqvistik əlamətli dilçilik əsəri də XX əsrin axırlarında yayılmışdır (Языки мира. Тюркские языки, 1997).

Qeyd etmək lazımdır ki, Hind-Avropa dilləri bazasında hazırlanmış metodologiya, ümumi linqvistika və müasir linqvistik cərəyanlarını istiqamətləndirəcək hər hansı araşdırma, analitik dilçilik bibliografiya yaxud ensiklopediyası türkologiyada hələ elm aləminə təqdim edilməmişdir. Bu sahədə fundamental proseslər isə bir neçə sadə planda türkologiyanın tarixinə aid yazılmış əsərdən və türkoloji lüğətdən (Коновов 1982; Eren 1998) ibarətdir. “Türkoloji dilçiliyin ümumi tarixi yazılmalıdır. Elə bu tarixə görə də onun elmi əsasları müəyyənləşdirilməlidir. Həmin elmi əsaslar müəyyənləşdirilərkən indiyə qədər ümumtürk dilinə dair yazılmış bütün fundamental işlərdən qırmızı bir xətt kimi keçən ənənəvi və çağdaş linqvistik axınların bir-birini tamamlayan keçişlərinə görə hərəkət edilməlidir.” [8.125.]

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 80-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransda həmin

¹² Azərbaycan Dillər Universiteti, müəllim

məsələlərin gündəmdə olması və onların müasir dilçiliyin, başqa elmlərin istiqamətləri ilə təhlil edilmə imkanları fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Belə ki, ümumilikdə türkologiya və türkoloji linqvistikanın fundamental məsələlərinin müəyyən edilməsi və analizinə aid konkret mülahizələr irəli sürülmüşdür (Musaoğlu 2006). Bu sahədə türk dilləri və dialektlərinə aid tədqiq edilən istənilən klassik səciyyəli linqvistik tədqiqatlar tarixinin dövrlərə görə təhlili və bu istiqamətdə bu günə qədər polemik şəkildə aparılan türkoloji tədqiqatlar ilk növbədə diqqəti cəlb edir. Bu alimlərdən Kırmski (1930), Boqoroditski (1934; 1953), Sartbayev (1962), Baskakov (1969), Nurmaxanova (1971), Zeynalov (1970; 1974; 1975; 1981), Kaydarov (1985) və Xəlilovun (2006) tədqiqatları müqayisəli türkoloji dilçilik tarixində prioritet əsərlər hesab edilir. Bu tədqiqat əsərləri ayrı-ayrılıqda müqayisəli türkoloji linqvistika və türkologiyanın tədqiqi və tədrisi baxımından çox vacibdir.

Türkoloji linqvistikaya aid əsərlər elə əvvəlcədən klassik səciyyəli müxtəlif dilçilik istiqamətlərinin türk dilləri materialları əsasında hazırlanmışdır. Ötən əsrdə də əsasən, XIX əsrdə başlanmış qrammatik tədqiqatların tədqiqi və zaman keçdikcə geniş vüsət alması prosesi inkişaf etdirilmişdir. Osmanlı, Azərbaycan, qazax, Saxa-Yakut, Tatar, Altay, Tuva və Çuvaş qrammatikası müxtəlif səpkidə yayılaraq təbliğ edilmişdir. XX əsrdə isə türk dillərinin qrammatikasına aid ilk əsərlər yazılmışdır. Məsələn: Kumık (qumuq), başqırd, Qarakalpaq (qaraqalpaq), oyrot, Şor, Xakas, karaim, Qaqauz, Sarı və Salar dillərinin qrammatikasına aid kitablar buna misal ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrə qədər türk ədəbi dillərinin qrammatik quruluşu, bu quruluşun müxtəlif dil xüsusiyyətləri və leksikoqrafiyası, həmçinin fonetika tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, qədim yazılı ədəbi abidələrin və əsərlərin dili və mətnlərinin oxunmasına aid də irimiqyaslı işlər həyata keçirilmişdir. XX əsrdə istər türk, istərsə də bu dillərin funksional olaraq tədqiqi aktuallaşmışdır. Belə ki, danışıq dili və dialektologiyaya aid müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir.

Sevindirici haldır ki, ümumtürk dillərində yazan dünya şöhrətli yazıçılarının yaradıcılıqları dil və üslub cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bununla əlaqədar, türk dillərinin ümumi dil tarixi özəllikləri araşdırılmağa başlanmış və digər fənlər kimi "Dilçiliyə giriş" və "Ümumi dilçilik" dərslikləri də ərsəyə gəlmişdir. Bu türkoloji sahələrə aid müxtəlif türk dillərində yazılan elmi əsərlərə, dərs kitablarına H.Balıyevin "Müasir türkmən dilinin qrammatikasının qısa kursu" (1948); S.Cəfərovun "Müasir Azərbaycan dili: leksika" (1970); A.Axundovun "Ümumi dilçilik: dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları" (1988); N. Xudiyevin "Radio, televiziya və ədəbi dil" (2001) və s. nümunə göstərmək olar.

Türkoloji dilçilik əvvəlcədən ənənəvi, sonra isə müəyyən bir ölçüdə struktur və sistemlik səciyyəli linqvistik yöndə yazılmış tədqiqatlar və müxtəlif linqvistik araşdırmaları vardır.

XX əsrin əvvəllərində keçmiş Sovet İttifaqı sərhədlərində baş verən siyasi hadisələr Azərbaycana da təsir etmişdir. Əsrin əvvəllərində nəşr olunan qəzet və məcmuələr, açılmış yeni tədris ocaqları, yenidən inkişaf etmiş elmi maarifçilik fikirlərinin artması xalqımızın alimlərini də bir araya gətirərək, ümummilli məsələlərdə qabaqcıl olmağına müsbət təsir edirdi. [1. 22-38].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda türkologiyasının banilərindən sayılan prof. F.Zeynalov onun fundamental məsələlərinə dair tədqiqatların müəllifidir. Maraqlıdır ki, "Türkologiyasının əsasları" (1981) əsərində o, türk dil qruplarının müasir bölgüsünü vermişdir. Bununla yanaşı, türkoloji fənlərin tədrisi, bu ixtisas üzrə fənn proqramlarının hazırlanması da məhz onun adı ilə əlaqədardır. Onun bu dərslisi Sovetlər birliyində birinci tədqiqat hesab edilirdi. "Bu kitabın çapdan çıxması xeyli əks-səda doğurmuşdu, belə ki o vaxtlar türkologiya elmi hələ təzəcə "antisovet" elmləri siyahısından çıxırdı" [4.123.].

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda milli müqayisəli türkoloji dilçiliyimizin, fikrimizcə, yaradıcısı Fərhad Zeynalovdur. 1956-cı ildə namizədlik. 1966-cı ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edən F.Zeynalov 1969-cu ildə yaratdığı Türkoloji kafedraya rəhbərlik etmişdir. O, ölkəmizdə Türkologiyasının əsasları banilərindən sayılır. "Onun həmin fənnin Ali məktəblərdə təlimi və tədris olunması üçün yazdığı 14 məqalə rus dilindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuş və "Türkologinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler (2002:261-275) adlı kitabda yayımlanmışdır." [8.97.]

"Türkologiyasının əsasları" dərslisi hal-hazırda demək olar ki, bütün türk dünyasında türkoloqların əsas elmi mənbəyidir. Dəyərli alimin "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" kitabları müqayisəli-tarixi dilçilik metodu ilə yazılmış ilk dərsliklərdəndir. Bu əsərində o, türk dillərinin yeni bölgüsünü hazırlamışdır.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin ortalarından etibarən, bu sahədə bir sıra istiqamətlər sinkretizm baxımından tədqiq edilmişdir. Bu istiqamət ənənəvi dilçilik metodları və özəlliklə, tarixi-müqayisəli baxımdan, ilk öncə türk dilləri morfoloji quruluşunu təşkil edən morfemlərin ilkin formaları əcdad dil pratürkdə və prototürkdə müəyyənləşdirilmişdir. Bu metodların, əsas etibarilə tarixi-müqayisəli yaxud müqayisəli-tarixi sferasının müəyyən miqyasda geniş zəmində dilçiliyə tətbiq olunması ilə ümumtürk dili morfolojiyasının inkişafına dair bir çox aktual problemlərin həllini şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. I c., Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
2. Cəfərov N. Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: Nurlan, 2002, 600 s.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
4. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
5. Xəlilov B. Ə. Azərbaycan dili: dünən, bu gün. Bakı: Adiloğlu, 2004, 232s.
6. Xudiyev N.M. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı: Azərənşr, 2001, 660s.

7. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
8. Musayev M.M. Türkojoloji dilçilik Bakı, 2012
9. Yusifov M. İ. Dövlətçilik və dil. Bakı: Nurlan, 2004, 176 s.
10. http://www.kaspiy.az/articles.php?item_id=20091020065434613

Açar sözlər: türkologiya, I Türkoloji qurultay, Fərhad Zeynalov, türkoloji dilçilik, türkoloji tədqiqatlar

Ключевые слова: тюркология, тюркология, Фархад Зейналов, I тюркологический конгресс

Keywords: turkology, turkology Studies, Farhad Zeynalov, vomparative Linguistics

Резюме

Автор в статье показал что история тюркологии и сравнительного изучения турецкого языкознания или каких-либо сравнений, другими словами, связана с именем Махмуда Кашгарли. Исторические сравнительные и сравнительно-исторические измерения сравнительной лингвистики были определены по всем параметрам начиная с 19-го века. Здесь подчеркивается, что исторические, современные государственные, грамматические и диалектические особенности каждого из тюркских литературных языков и диалектов специально изучаются в тюркологических центрах. Однако были также описаны важные обобщающие воздействия на языковую географию евразийских турок (Гаджиева, 1975; 1979). В Советском Союзе началось создание многоязычного «Этологического словаря тюркских языков» (1974; 1978; 1980; 1989; 1997; 2000; 2003). В статье показан что Фархад Зейналов, один из основателей тюркологической школы в Азербайджане, дает обзор своих текущих проблем, включая принципы классификации речевых частей на турецких языках, вспомогательные речи, сравнительную грамматику тюркских языков, древнетюркские письменные памятники.

SUMMARY

The article was co-authored and analyzed by the International Scientific Conference, dedicated to the 80th anniversary of the First Turkological Congress, as well as the analysis of the main problems of turkology and of the Turkic linguistics in general. The work on Turkic linguistics has been accomplished by the simultaneous introduction of various traditional linguistic collections into Turkish literary languages and dialects. Fields of general onomastics, phraseology, semantics, lexicology and lexicography in turkology; The independent sections of Phonetics, Phonology, Grammar, and Language are all mentioned in the article, in which they form a separate speech culture which sets itself apart. It is shown here that Farhad Zeynalov, the founder of our national comparative Turkology linguistics in Azerbaijan, and the establishment of the Turkology Department in 1969, is exactly what he is called. Thus, since the 50s of the XX century, comparative-historical, comparative-historical, linguistic-geographical, and historical-typological linguistics have been used in comparative Turkic linguistics.

Rəyçi: f.f.d., dos. Qətibə Balaəhməd qızı Rüstəmovə